

УДК 271.222(477)(430)«1945/1950»

Олена Подобєд

**УКРАЇНЬСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
У НІМЕЧЧИНІ (1945–1950 РР.)**

У статті з'ясовано, за яких обставин у роки Другої світової війни Українська автокефальна православна церква опинилася в еміграції. Досліджено процес становлення українського православного життя у Німеччині. Проаналізовано організаційний, душпастирський, культурно-освітній, видавничий і благодійницький напрями діяльності Української автокефальної православної церкви у 1945–1950 рр. у Німеччині.

Ключові слова: Українська автокефальна православна церква, релігія, парафія, табори ДіПі, переміщені особи, Німеччина.

Актуальність роботи полягає у тому, що українське церковно-релігійне життя у повоєнній Західній Німеччині не було об'єктом спеціального дослідження. У розглядуваний період на німецькій землі діяли Греко-католицька церква (далі – ГКЦ), Українська автокефальна православна церква (далі – УАПЦ), Євангельсько-баптистська та ін. Церкви [1, с. 309]. УАПЦ була на другому місці після ГКЦ за чисельністю віруючих і духовенства.

Проблема знайшла часткове висвітлення у працях українських закордонних (І. Власовський, В. Маруняк, М. Француженко) та сучасних українських (А. Смирнов) дослідників. Основу джерельної бази становлять матеріали періодики, спогади учасників подій, зокрема Г. Костюка, І. Лютого-Лютенка, Мстислава (у миру Степан Іванович Скрипник), Н. Полонської-Василенко, В. Ревуцького, а також фотоматеріали.

Автор ставить за мету з'ясувати основні напрями діяльності УАПЦ у повоєнній Західній Німеччині.

У 1941–1943 рр. УАПЦ після багаторічних сталінських заборон, як перед тим у роки Української демократичної революції 1917–1921 рр., переживала період відродження, стихійного і масового. Серед інших прикмет тогочасного релігійного життя слід виділити прийняття українцями, як малими, так і дорослими, церковного хрещення. Єпископ Мстислав згадував про одне з таких масових хрещень у роки війни, яке йому доводилося проводити в Україні: «Село Рябці на Полтавщині, недалеко від станції Полтава-Київська. Літо, липень місяць. Було оголошено, що відбудеться велике хрещення народу, особливо молоді. Це було над ставком. Один бік його, що від сонця, творив щось ніби амфітеатр, і там зібрались діти, молодь, навіть дорослі, які не були хрещені. У багатьох на руках малі діти. Хресних бракувало, так що нераз хресний батько і хресна мати були до 10–15 дітей. Зі мною два священики. Смеркає... Починають блимати зорі на небі, чудові полтавські зорі... Співає хор – переважно жінки – і відбувається незвичайна містерія. Читаються молитви з чину охрещення. Люди заходять у воду один за одним і їх поливають з глечика, опішнянського полив'яного глечика. Потім ми ходимо і мируємо охрещених. Було там понад 300 душ до хрещення» [2, с. 294].

На жаль, відродження українського церковного життя виявилось нетривким. Визволення і повторна окупація України радянськими військами у 1944 р. змусили ієрархію і духовенство УАПЦ залишити Батьківщину й податися в еміграцію.

Перед від'їздом, 25 квітня 1944 р., українські православні владики на соборі єпископів УАПЦ звернулися до вірян із соборним архиєпископським посланням. У ньому зокрема зазначалося: «Тепер маємо на чужині кілька мільйонів утікачів з України, котрі воліли відійти з Батьківщини й поневирітися в тяжких умовах еміграції, бо свідомі вони були того, що коли б зісталися на місці, то їх чекає страшне рабство, знущання, а в кращому випадкові смерть. Хіба це все не свідчить, що люди, після 25 літ більшовицької дійсності, не вірять більш совітській владі й уважають похід більшовиків на Україну новою ворожою навалою. Разом з вірними покинули рідну землю духовенство й єпископат» [3, с. 766–767]. Окрім того, собор єпископів УАПЦ закликав вірян «не вірити облесливій і шкідливій безбожницько-більшовицькій пропаганді про толеранцію релігії», «апелюйте всіми способами до християнських народів світу про облудну фальш і сатанинську загрозу безбожного більшовизму християнській культурі» [3, с. 768].

Роком раніше Мстислава, якого гітлерівці переслідували за проукраїнську церковну та державницьку діяльність, таємно вивезли із Києва під Варшаву. Перебуваючи у Польщі, владика за дорученням митрополита Полікарпа (у миру Петро Дмитрович Сікорський) організував у Кракові потяг для евакуації духовенства з родинами. Він нараховував чотири десятки вагонів, але ніяк не міг рушити з місця, оскільки не було локомотиву. На прохання Мстислава якось врегулювати

ситуацію, що склалася, відгукнувся український військовий і громадський діяч Іван Лютий-Лютенко, який завіз начальнику станції «два ящики горілки, два мішки цукру, один мішок борошна» [4].

Улітку 1944 р. потяг із 700 осіб вирушив через Криницю та Братиславу до Німеччини. За даними громадського діяча Миколи Француженка, серед них було 12 православних єпископів, 120 православних і 30 греко-католицьких священників на чолі з архімандритом Степаном Решетарем [5, с. 140].

Опинившись у Німеччині, ієрархія та духовенство УАПЦ зустріли нові труднощі: недовіру нацистської влади і як наслідок – недопущення їх до багатотисячних українських православних вірян, яким забороняли відвідувати Служби Божі [6, с. 281]. Однак спорадично за спеціальним дозволом богослужіння все ж таки проводилися. Про це свідчить, зокрема, театрознавець Валеріян Ревуцький, який наприкінці Другої світової війни був присутній на Службі Божій, яку відправляв у найнятій протестантській церкві владика Мстислав [7, с. 231]. Ситуація змінилася на краще після капітуляції Німеччини. УАПЦ була визнана як окрема від інших Церков інституція.

За даними дослідника В. Маруняка, у Німеччині перебувало 12 єпископів УАПЦ, на чолі з митрополитом Полікарпом, із них 8 – в американській, 2 – в англійській та 1 – у французькій окупаційних зонах. Загалом у 1947 р. у Німеччині й Австрії перебувало 103 священники і 50 тис. вірян, діяло 77 парафій і 57 таборових церков УАПЦ [1, с. 310].

Єпископат УАПЦ, розсіяний по території Німеччини, від самого початку не брав активної участі в організації церковного життя. До певної міри, на думку сучасного історика Андрія Смирнова, по-перше, давався взнаки «недостатній рівень освіти православних єпископів, які часто були світськими особами або малодосвідченими священниками», по-друге, єпископат «не був готовий до церковної діяльності в еміграції і тишив себе ілюзіями повернення до України» [2, с. 181].

Церковний діяч Іван Власовський наголошував, що організація церковного життя православних українців відбувалася знизу: «Впорядковували церкви для Богослужень миряни там, де знаходився поміж них український православний священник; іноді виписували священника з другої місцевості чи з якого табору» [6, с. 278]. Переміщені особи власноруч споруджували на території табору церкви, дбали про їхнє художнє оздоблення, про образи та усе, що необхідно для проведення богослужінь.

Водночас, отримавши по завершенні Другої світової війни від американської окупаційної влади дозвіл на вільне пересування по американській окупаційній зоні Німеччини та право організовувати релігійне життя православних українців, владика Мстислав одразу взявся до справи. Слід зазначити, що владика разом з усім своїм почтом осів у таборі переміщених осіб у гессенському містечку Оффенбах під Франкфуртом-на-Майні. По суті, Оффенбах став резиденцією Мстислава. У таборі влаштовано церкву. Діяв хор, справжньою окрасою якого стала Ганна Шерей, яка до війни співала у Державній українській мандрівній капелі (ДУМКА; нині – Національна заслужена академічна капела України «ДУМКА»). Як писав громадський і культурний діяч Григорій Костюк, якому у 1945 р. пощастило чути спів Г. Шерей: «Її сольне виконання «Отче наш» і «Вірую» на щонедільній службі Божій було справді на високому не тільки молитовному, а насамперед мистецькому рівні. Прослухати це виконання приходили неодмінно всі таборяни» [8, с. 169].

Організовувалося церковне життя і у Баварії. У 1945 р. постала парафія Покрови Богородиці у баварському Інгольштадті, яка, до речі, діє і нині.

Окрім цього, у 1945 р. організовано Свято-Покровську парафію у столиці Баварії Мюнхені, місті, яке незабаром стало центром українського життя. До її створення активно долучилися громадський діяч Віктор Андрієвський, протоієрей Палладій Дубинський, професор Іван Розгін, інженер Арсен(?) Шумовський та інші. На першому поверсі п'ятиповерхового житлового будинку по вул. Дахауерштрассе, 9 влаштовано церкву (1945–1957 рр., потім розташовувалася за іншою адресою), яку розписав художник Михайло Михайлович. Загальна чисельність парафіян від самого початку сягала понад 1 тис. осіб [9], у 1949–1950 рр. під впливом реєміграції, як пастви, так і духовенства, чисельність скоротилася. Однак і до сьогодні мюнхенська парафія зберігає свої позиції у Баварії.

При церкві діяв хор під керівництвом церковного регента Івана Манька. До його складу певний час входили, зокрема знамі українські оперні співаки Олена Дубицька, сопрано Наталія Носенко, бас Платон Савченко, сопрано Павліна (Ліна) Тимченко та Ганна Шерей.

У 1946 р., за прикладом братств, що діяли в Україні у XVI–XVIII ст., при мюнхенській парафії засновано Братство Святої Покрови. Його основними напрямками діяльності були освітній і видавничий. Окрім того, при парафії утворено Богословсько-наукову секцію. Саме на її основі у 1946 р. постала Богословсько-педагогічна академія УАПЦ.

Як ми могли побачити, православні церкви поставали у різний спосіб: їх споруджували, або облаштовували під храми житлові приміщення. Окрім того, подекуди українські православні церкви, як і греко-католицькі, орендували для проведення богослужінь храми інших конфесій. Спогад про відвідання такого храму у 1959 р. залишила історик Наталія Полонська-Василенко: «О 10 год. 45 хв.

старокатолики закінчили мессу й залишили церкву для українців. І негайно з надзвичайною швидкістю забігали чотири маленькі хлопчики, добре навчені: вони вносили аналої, килимки, покровці для аналоїв, ставили ікони, свічники. Церква змінила свій вигляд. Рівно об одинадцятій годині вже почалася Служба Божа» [10, с. 514].

До речі, схожі ситуації щодо облаштування церков мали місце у воєнні роки в Україні. Подекуди православні храми проводили богослужіння у школах, клубах та інших установах. Траплялися випадки, коли, православні церкви розташовувалися у храмах інших конфесій, наприклад, православна церква була відкрита в синагозі [11, с. 139].

Тож потроху українське православне церковне життя набувало організаційних форм. 25–26 серпня 1947 р. в Ашафенбурзі з ініціативи групи «прихильників київських канонів 1921 р.» відбувся т. зв. «перший церковний з'їзд УАПЦ», у роботі якого взяло участь 67 осіб. На ньому з Української автокефальної православної церкви виділилася частина вірян, створивши соборно-правницький рух («УАПЦ, оформлена у 1921 р.»). Українська громада засудила розкол в УАПЦ як шкідливе явище. У свою чергу Собор єпископів УАПЦ в Ашафенбурзі від 23 жовтня 1947 р. ухвалив вважати згаданий з'їзд «незаконним зборищем» і звільнити усіх його учасників від займаних у структурі УАПЦ посад [12, с. 7].

На першому повоєнному Соборі єпископів Української автокефальної православної церкви, що відбувся в Еслінгені 14 березня 1946 р., прийнято ухвалу про необхідність об'єднання всіх православних українських осередків поза межами України, в одну Православну церкву українського народу. На шляху реалізації утворення єдиної УАПЦ митрополит Полікарп, Первоієрарх УАПЦ в еміграції, почав проводити переговори з архієпископом Іоаном Теодоровичем, який мав у своїй юрисдикції Американсько-українську православну церкву, Українську греко-православну церкву в Канаді й Українську православну місію в Бразилії. Архієпископ позитивно сприйняв пропозицію митрополита Полікарпа. Однак у ході тривалих переговорів ієрархи не могли дійти згоди з певних питань, зокрема «канонізації єпископського сану» [6, с. 322]. Окрім того, не сприяв церковному об'єднанню і процес рееміграції переміщених осіб до країн Європи та Америки, зокрема і духовенства УАПЦ, що розпочався від 1948 р. Водночас у 1950 р. відбулося об'єднання Американсько-української православної церкви, очолюваної архієпископом Іоаном, з Українською православною церквою в Америці, очолюваною архієпископом Мстиславом. Як зазначалося у Соборному посланні єпископату об'єднаної УАПЦ у США, «історична вага наших Соборних постанов полягає ще і в тому, що вони є першим етапом до Всесвітнього Собору всіх частин Української Православної Церкви, поза межами поневоленої України існуючих» [6, с. 324]. Однак Всесвітнього церковного собору всіх частин УАПЦ поза Батьківщиною так і не відбулося, відповідно ідею церковного об'єднання не втілено у життя.

У Соборному архіпастирському посланні у березні 1946 р. Собор Єпископів наголошував на величезній ролі православної віри, особливо на еміграції, для збереження національно-релігійного обличчя українців. Тож налагоджуючи церковно-релігійне життя УАПЦ у березні 1946 р. утворила Український православний богословсько-науковий інститут. Його очільником Синод призначив Івана Власовського. Основним завданням Інституту було здійснювати переклад богослужбових книг, підручників із Закону Божого, що подавалися до Священного Синоду для одержання благословення на їхнє видання. Тож незабаром побачили світ «Молитовник» (1946 р.), «Служебник» (1949 р.), «Часослов» (1950 р.) тощо.

Церковний з'їзд УАПЦ, що відбувся наприкінці 1947 р. у Регенсбурзі, зокрема ухвалив видавати раз на місяць журнал, на шпальтах якого висвітлювалося б життя Церкви та друкувалися матеріали релігійно-морального змісту для широкого кола читачів. Тож наступного 1948 р. започатковано видання органу УАПЦ «Богословський вісник». Слід зазначити, що вийшло лише два номери часопису, тривалому видавничому життю якого стала на заваді фінансова реформа у Німеччині, у результаті якої чимало періодичних видань закрилися. У попередній період УАПЦ видавала часописи «Церква і життя» і «Церковний вісник». Окрім того, впродовж 1947–1950 рр. Синод УАПЦ видавав «Український православний календар», що становить цінну пам'ятку про діяльність УАПЦ у період ДіПі. Завдяки зусиллям мюнхенської парафії УАПЦ, окрім іншого, побачили світ «Колядничок» і великодні листівки.

УАПЦ переймалася проблемами релігійного виховання і навчання підростаючого покоління. З цією метою у початкових школах при таборових парафіях і гімназіях запроваджено викладання Закону Божого й організовано видання відповідної навчальної літератури («Коротка історія Православної Церкви», «Коротка наука Закону Божого, Старий Заповіт», «Короткий Православно-Християнський Катехизис», «Поширений Катехизис Православної Церкви Христової для середніх шкіл», «Священна історія Нового Заповіту», «Священна історія Старого Заповіту»).

У повоєнні роки актуальною залишалася проблема підвищення кваліфікації духовенства і підготовки нових кадрів для Української автокефальної православної церкви. З цією метою

24 серпня 1946 р. засновано Богословсько-педагогічну академію УАПЦ в Мюнхені. З її стін вийшли священники о. Гончар, о. Легенюк, о. Міненко, о. Столярчук та ін.

Українська автокефальна православна церква брала активну участь у проведенні загальнонаціональних акцій. Так, у березні 1948 р., у п'ятнадцяті роковини голодомору 1932–1933 рр., у Мюнхені відбулися масштабна маніфестація й панахида. А влітку з ініціативи мюнхенської парафії і особисто І. Лютого-Лютенка на цвинтарі «Вальдфрідгоф» влаштовано символічну могилу з хрестом на честь полеглих борців за волю України, біля якої щороку на Зелені свята від 1948 до 1967 рр. (потім могилу перенесли) УАПЦ спільно з ГКЦ проводили панахиди. Як це не дивно, але лише у Німеччині (а не в Україні) у розглядуваний період українці могли почути по радіо колядки у виконанні церковного хору, або й у самому таборі переміщених осіб під час різдвяного концерту.

Ще одним напрямом діяльності УАПЦ був благодійницький. Українські переміщені особи опинилися вкрай скрутному матеріальному становищі: не вистачало найнеобхіднішого – харчів та одягу. Парафії розподіляли між своїми членами продуктивні пакети від Червоного Хреста та Злученого українського американського допомогового комітету, відкривали при церквах їдальні.

Таким чином, емігрувавши у середині 1944 р. з України до Німеччини УАПЦ лише наприкінці 1945 р. отримала дозвіл на організацію православного церковно-релігійного життя. Найактивніші роки діяльності Церкви припали на 1946–1948 рр. – період розвою усіх сфер українського життя у таборах переміщених осіб на німецькій землі. Серед основних напрямів діяльності УАПЦ розглядуваного періоду слід назвати організаційний, душпастирський, культурно-освітній, видавничий і благодійницький. Загалом Українська автокефальна православна церква справляла позитивний вплив на життя української громади у таборах переміщених осіб.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі можуть бути дослідження, присвячені аналізу діяльності ГКЦ у повоєнній Західній Німеччині.

Список використаних джерел

1. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні / В. Маруняк: [у 2 т.]. – Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. – Т. 1: Роки 1945–1951. – 1985. – 432 с. 2. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930–1944 / Андрій Смирнов: [монографія] / Передм. Є. Сверстюка. – 2-е вид., доповнене. – К.: Смолоскип, 2009. – 326 с. 3. Мартирологія українських церков / Упорядк. ред. Осип Зінкевич, Олександр Воронин: [у 4 т.]. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1987. – Т. 1: Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – 1987. – 1207 с. 4. Лютий-Лютенко І. Вогонь з Ходоного Яру: Спогади [електронний ресурс] / І. Лютий-Лютенко. – Детройт: Hamtramck Printing, 1986. – Режим доступу до книги: <http://coollib.net/b/194651/read>. 5. Француженко-Вірний М. Великі митрополити України / Микола Француженко-Вірний. – К.: Смолоскип, 2013. – 160 с. 6. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський: [у IV кн.]. – Нью Йорк: Друкарня Української Православної Церкви у США, 1975. – Кн. IV: (XX ст.). Частина друга. – 1975. – 416 с. 7. Ревуцький В. По обрії життя. Спогади / Ред. рада: Вал. Шевчук та ін.; Вст. стаття Валерія Шевчука / В. Ревуцький. – К.: ЧАС, 1998. – 344 с. 8. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади: [у 2 кн.] / Г. Костюк / [передм. М. Жулинський]. – К.: Смолоскип, 2008. – Кн. 2. – 2008. – 512 с. 9. Українська автокефальна православна церква в діаспорі: офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.uaoc-diaspora.com/Germany.htm/> 10. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 591 с. 11. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний. – К.: Смолоскип, 2002. – 288 с. 12. Б. а. Історична подія в житті УАПЦ // Слово істини. – Вінніпег. – 1947. – Грудень. – Ч. 2. – С. 6–15.

Елена Подобед

УКРАИНСКАЯ АВТОКЕФАЛЬНАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ В ГЕРМАНИИ (1945–1950 ГГ.)

В статье установлено, при каких обстоятельствах в годы Второй мировой войны Украинская автокефальная православная церковь оказалась в эмиграции. Исследован процесс становления украинской православной жизни в Германии. Проанализированы организационный, пастырский, культурно-образовательный, издательский и благотворительный направления деятельности Украинской автокефальной православной церкви в 1945–1950 гг. в Германии.

Ключевые слова: Украинская автокефальная православная церковь, приход, лагеря ДиПи, перемещенные лица, Германия.

Olena Podobyed

UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH IN GERMANY (1945–1950)

In this article in any circumstances during the World War II Ukrainian Autocephalous Orthodox Church was in exile are clarified. The process of formation of Ukrainian Orthodox life in Germany are investigated. The organizational, pastoral, cultural, educational, publishing and charitable activities of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1945–1950's in Germany are analyzed.

Key words: Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, parish, DP camps, displaced persons, Germany.

УДК 141.4:[27–184.3:82.0]Франко І.

Ігор Медвідь

«Я ВІРИВ І ВІРЮ В БОГА НЕ ТАК, ЯК ВСІ»: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ПОГЛЯДІВ ІВАНА ФРАНКА

У статті досліджуються релігійні погляди Івана Франка. Автор відходить від традиційної дихотомії «віруючий – атеїст», як від малопродуктивної в стосунку дослідження релігійних вірувань Франка, і розглядає його релігійність як шкалу. На основі наукових праць та художніх творів Івана Франка, спогадів про нього, інтерпретацій дослідників обґрунтовується близькість його поглядів до агностицизму та філософії любові Людвіга Фейєрбаха. Також розглянуто елементи релігійності Франка, які близькі до протестантизму.

Ключові слова: Іван Франко, агностицизм, філософія любові, релігія, протестантизм.

У франкознавстві тема ставлення Франко до релігії та його віри в Бога є однією з найбільш контроверсійних. Можна знайти чимало свідчень, які витворюють образ Франка, як глибоко віруючої людини, так само ж чимало свідчень, які показують цілком протилежний образ. Не зважаючи на різницю у висновках, більшість авторів, котрі пишуть про погляди Франка мислять в категоріях дихотомії «віра – атеїзм». І ця дихотомія відображає спосіб думання більш характерний для мешканців колишнього Радянського Союзу, а не Івана Франка, котрий був людиною довгого ХІХ ст. (1789–1914 рр.). У цій статті ми відмовилися від так підходу, як від непродуктивного. Метою цієї статті є відійти від цієї дихотомії та показати третій шлях: агностицизм та філософію любові, які більш вдало характеризують релігійні погляди Франка. Ми використали підхід, який розглядає релігійність як певну шкалу, а не лише два полюси (віруючий – атеїст). І на цій шкалі Франко міг би бути посередині, коливаючись як в один бік, так і в інший. На наш погляд, такий підхід дозволяє краще зрозуміти його релігійність. Очевидно, що всі особливості поглядів Франка на релігію і трансформація цих поглядів в одній статті неможливо передати, тому зупинимось на деяких цікавих інтерпретаціях Франкової релігійності. Цілісних праць, які б виключно зосередилися на питанні Франкової релігійності та були б позбавлені певної тенденційності (що характерно було, зокрема, для праць радянського періоду) поки що бракує. Але деякі окремі проблеми розглянуті в збірниках статей, присвячених темі «Франко і релігія». До них зокрема належать «Іван Франко і питання релігії» [1], «Під знаком хреста: франкознавчі студії» [2], «Франкознавчі студії. Випуск 2» [3]. Хоча більшість статей у цих збірниках написані літературознавцями, а не істориками, тому їм часом бракує історичного контексту. Під філософським поглядом розглянута дана проблема в монографії Н. Горбача «Філософські переконання Івана Франка» [4]. Вартою уваги є також стаття релігієзнавців А. Колодного та Л. Филипович «Франко і релігія: до 140-річчя від дня народження і 80-річчя від дня смерті мислителя» [5].

Однією з цікавих інтерпретацій франкових поглядів на релігію є проведення аналогії з німецьким філософом Людвігом Фейєрбахом та його філософією любові до людини, як заміниці традиційної релігії [5, с. 31–34]. Франко, відкидаючи трансцендентні аспекти релігії, зосередив свою увагу на любові до людей, служінні народові, боротьбі за справедливість та гідність людей [6]. В інтерпретації поглядів на віру Франка, подібне зміщення акцентів з віри в Бога на практичне втілення християнських засад не є нове. Схожість Франкового світогляду до поглядів Л. Фейєрбаха помітили ще в міжвоєнний період. «Файєрбахівською релігією матеріалізма» характеризував погляди Франка, зокрема, Євгеній Маланюк [7, с. 305]. Отець Олександр Стефанович також використовував аргумент любові у дискусії про релігійність Франка, що точилася в міжвоєнний період: «Між людьми є різні вдачі. Одні виявляють свої почування явно... Другі знов виявляють свої думки не словами, а ділами. А прецінь у творах Франка пробивається така глибока, преданна і правдива християнська любов до найбільш бідних братів свого народу, про яких здається весь світ